

ՎԱՐԱՆԳԱՅԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՍՍՀՄԱՆՆԵՐԸ

Վարանգայի սահմաններն են. արևելեան կողմից՝ Արցախեան գաշտաբերանն (Միլինգիւզ). հիւսիսից և արևմուտքից Գարգար գետը, հարաւից Քիրս, Ղուրու-չայ և Դիզափայտ լեռնաշղթայի գագաթնագիծը:

Այս գաւառն ամբողջովին ընկնում է այժմեան Շուշուի գաւառի մէջ (Գանձակի նահանգում):

Լ Ե Ռ Ն Ե Ր

Վարանգան մի լեռնոտ երկիր է. Արցախեան լեռնաշղթան մտնելով այս գաւառը հիւսիս արևմուտքից, տարածւում է հարաւ-արևելք մինչև Դիզակ գաւառի Դիզափայտի լեռնաշղթան: Այս լեռնաշղթայի մէջ նշանաւոր են Մեծ և Փոքր Քիրսերը, որ բարձրանում են Շուշու հարաւային կողմում: Մեծ Քիրսի բարձրութիւնն է 9989 ոտնաչափ, որի վրայ ձինը միայն ամառուայ տաք եղանակին է հալչում, իսկ Փոքրինը՝ 7340: Այս լեռնաշղթան մեծ մասամբ պատած է անտառներով:

Մի ուրիշ փոքր լեռնաշղթայ էլ, որ սկսւում է Զորագետի և Խրամի խառնուրդի աջ կողմից և հասնում Երասխի ձախ կողմն *), Վարանգայում տալիս է Բողրխան և Քեաթուկ գագաթները:

*) Արցախ. եր. 3.

Բողոքիսանը գտնւում է Շուշուց արեւելահիւսիս, ունի 5326 ոտ. բարձրութիւն: Այս գագաթից չորս գօտի են ճիւղաւորուում: Առաջինը ձգւում է մինչև Վարազաբուն գիւղը. երկրորդը՝ դէպի Կղարծի, Ղզղալա, Աշան և այլն գիւղերը, երրորդը՝ դէպի Սարուշէն, Մաւաս, Սխտորաշէն և Խազիզի-սարը. իսկ չորրորդն՝ անցնելով Շօշու գիւղի հարաւ արեւելեան կողմից՝ միանում է Մեծ Քիրսին: Սրա մէջ նշանաւոր է Խաչմաչ գագաթը: Երկրորդ լեռնագօտու մէջ նըշանաւոր է Խաչախուտ (5028 ոտ.) և Պոկսաբերկ (3829 ոտ.) գագաթները:

ԴԱՇՏԵՐ

Վարանդայում ոչ մի մեծ դաշտ չկայ. կան միայն փոքրիկ դաշտեր, որոնցից նշանաւոր են.

- 1). Ղըզղալա գիւղի առջև տարածուած դաշտը:
- 2). Նոր-Շէնի դաշտը, որ գտնւում է երկու լեռների միջև:
- 3). Գիշի, Պառաւաթումբ և Աղբենդի գիւղերի միջև տարածուած դաշտը:
- 4). Խունըշինակ գիւղի դաշտը, որ կազմում է Վարանդայի սահմանը:
- 5). Նարտարեցիների կալերի մօտ եղած դաշտը:
- 6). Ամարասի դաշտը:
- 7). Նաւատ-խանի դաշտը Շօշի-գիւղի և Աւետարանոցի միջև:
- 8). Բեգիջանի դաշտը, Խաղասարի և Ներքին Թաղաւարդի միջև:

ԳԵՏԵՐԸ

Վարանդայի ամենանշանաւոր գետը Գարգարն է, որ կազմւում է հինգ գլխաւոր վտակներից.

Ա. Բուն Գարգար, որ բխում է Քիրս լեռնաշղթայի Զառիստ սարերի հիւսիսային և հարաւային լանջերից և հո-

սում է Շուշի քաղաքի հարաւ արեւելեան խոր ձորով: Սա իւր մէջ է ընդունում Թթուջրի առուակը: Այս վտակը տեղացիներից կոչւում է Քարին-տակի գետ, որովհետեւ անցնում է Քարին-տակը գիւղի մօտով:

Բ վտակը բղխում է Քիրս լեռնաշղթայի հիւսիս-հայեաց լանջերից և հոսում է միւսնոյն քաղաքի հիւսիս-արեւմտեան կողմով: Սրան տեղացիները կոչում են Ղայդալու գետ, Ղայքալի գիւղի անունով: Այս երկու վտակները միանում են Շուշուց 8 վերստ հեռավորութեամբ Մազի կամրջի տակ: Ահա իսկապէս այստեղից սկսած այս գետը կոչւում է Գարգար:

Գ Դ և Ե վտակները բղխում են Խաչեն գաւառից, մինը Խանածախ գիւղի սարից, միւսը Բալլուջայի սարից, իսկ հինգերորդը Պետրեցւոց սարից:

Բուն Գարգարը նախ հոսում է գէպի հիւսիս, ապա արեւահիւսիս և կտրելով Արցախեան դաշտի կէսը, անյայտանում աւաղի տակ, ապա նորից երևում և հեղեղների ժամանակ թափւում Կուր գետի մէջ:

Երկրորդ նշանաւոր գետակն է՝ Քեօնդալան, որ միայն գարնան ժամանակ հասնում և խտնւում է Արաքսին: Սա բաղկանում է երկու գլխաւոր վտակներից, որոնցից մինը — Քիրսու-ջալ — սկիզբն է առնում Քիրս լեռնաշղթայից և հոսում Աւետարանոց գիւղի հարաւային ստորոտով, միւսը՝ սկիզբն է առնում նոյն լեռնաշղթայից, հոսում Ղևոնդեանց անապատի սարի հարաւային ստորոտով և ընդունելով Սարգսաշէնի Շորէն վտակը՝ միանում Քիրսաջալին նոյն անապատից բաւական վար:

Սա հեղեղների ժամանակ սաստիկ բարձրանալով բաւական վնասներ է պատճառում *):

Գ գետակն է Ղուռու-ջալը, որ նոյնպէս Արաքսի վտակն է: Սա սկիզբն է առնում Մեծ և Փոքր Քիրսերի միջից: Սրա հետ միանում է Իշխանագետը, Թաղլար և Տումի գիւղերի միջև:

*) Այս տարի քչեւ տարեւ էր վրաբնակ 27 թուրք:

Այս գետը այսպէս կոչուելու պատճառն այն է, որ ա-
մառը չորանում է: Ղուռու թուրքերէն նշանակում է չոր:
Դ գետակն է Ամարասայ գետակն, որ Չալուն գետ ևս
կոչւում է: Սա սկիզբն է առնում Սօս, Քերթ, Քարահունջ,
Հիրհեր, Խերխան գիւղերի աղբիւրներից և անցնում Ամա-
րասի մօտով:

Լ Ճ Ե Ր

Վարանդան գուրկ է մեծ լճերից. կան միայն շատ
փոքր լճեր, որոնք ամառն սււելի ևս փոքրանում են: Սը-
րանցից նշանաւոր են.

1) Սիւլիւկնածով, Նինգի գիւղի մօտ. այսպէս է կոչ-
ւում, որովհետև մէջը տղրուկներ կան:

2) Ծծքարին ծով, Ծովատեղի գիւղի մօտ, շատ փո-
քր լճակ է:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Վարանդան սաստիկ հարուստ է աղբիւրներով, որոնց ջու-
րը շատ լստակ և քաղցրահամ է: Մեծ աղբիւրներից նշա-
նաւոր է Ղարաբուլախ գիւղինը, որ միքանի ջրաղաց է
դարձնում:

ՔԱՐԱՅՐԵՐ

Վարանդայում կան շատ բնական քարալրեր, որոնք
պատերազմների ժամանակ ժողովրդեան ապաստանարան և
երբեմն էլ ռազմական կէտեր են ծառայել: Սրանցից նշա-
նաւոր են.

ՀՈՒՆՈՏԻ ԿԱՐԱՆ

Այս քարալրը գտնւում է Շուշու արեւելահարաւային
կողմում ձգուած խոր ձորի մէջ, Հունոտ գիւղի մօտ, որի
անունով և կոչուած է: Քարալրը բաղկացած է երեք աչքից,

որոնցից առաջին երկուսը փոքր են. իսկ երրորդը բաւական ընդարձակ: Այստեղ կայ և՛ ջրի աւազան:

ԾԾԽԱԶ (ՇՄԱՆԵՔ)

Թաղլարից ներքև Ղուռուչայ գետակի ձախ եզերքին երկու ահագին քարայրեր են: Ներքևի քարայրի առաստաղի ժայռը ծծանման բարձրութիւններ ունի, որոնցից ջուր է կաթկաթում *):

ԱՒԱՆԱՅ ԿԱՐԱՆ

Քարին-տակը գիւղի հիւսիսային կողմում Աւանայ Քերծում, որ տարածւում է մինչև Շուշի քաղաքի Կոհարաղայի տան տակը: Քարայրի մէջ կայ ջուր:

ՈՐՎԱՆ ՔԱՐԱՅՐ

Գտնւում է Ազոխ գիւղի արևելեան կողմում, ձորակի ձախ կողմի բարձրութեան վրայ: Բաւական խորն է և մէջը կայ մի երեխայ գրկած կնոջ արձան: Կնոջ տարազը և գրկիսը լարդարանքը արցախական են:

ԾԾՔԱՐԻ ԿԱՐԱՆ

Ծովատեղ գիւղի արևմտահիւսիսային կողմում բարձրանում է ծծաքար կոչուած սարը, որի ժայռոտ գագաթին մօտիկ կայ մի ահագին քարայր **):

Կան նաև Ալէքսանայ ղուղուն, Եղունիկի (աղանու) և Ամարաթների քարայրները Քարին-տակի ձորակում:

ԿԼԻՄԱՆ

Վարանդայի կլիմայի վերաբերութեամբ մենք միայն Շուշու մասին տեղեկութիւններ գտանք ուխտական դպրոցի

*) Տես՝ հաւատքի բաժնում:

**) Տես՝ հաւատքի բաժնում:

ուսուցիչ պ. Ալէքսանդրովսկու մօտ, որ նույն դպրոցին կից գոյութիւն ունեցող օթերևութաբանական կայարանի կառավարիչն է: Պարոնը սիրով տուեց մեզ իւր երեք տարուայ դիտողութիւնները, որոնցից 1893 - 95-ը միջին թիւ հանելով կազմեցինք հետևեալ աղիւսակը:

Այս աղիւսակից հետևում է.

1. Օդի ճնշումը 0° ջերմութեան միջոցին տարեկան միջին թուով հասնում է 647,9 միլլիմետրի, օրօրուելով 650,8-ի, որ բարձրանում է հոկտեմբերին և 644-ի միջև, որ իջնում է մարտին:

2. Բարոմետրը այստեղ բարձրանում է իւր maximum-ին նոյեմբ. (656,8) և իջնում minimum-ին փետրուարին (636):

3. Տարեկան միջին ջերմութիւնն է 8,6: Ամենաշոք ամիսը օգոստոսն է (միջին ջերմ. 20,0), երբ ջերմաչափը երբեմն բարձրանում է 27,5. այս աստիճանին բարձրանում է երբեմն և՛ յուլիս ամսին, թէև այդ ամսին միջին ջերմութիւնը հաւասար է 17,8 $^{\circ}$: Ամենացուրտ ամիսը յունուարն է (միջին ջերմ. — 3,3 $^{\circ}$) երբ ջերմաչափը երբեմն իջնում է — 12,4 $^{\circ}$:

4) Համեմատական խոնավութիւնը տարեկան միջին թրվով հասնում է 76,7: Ամենախոնավ ամիսը հոկտեմբերն է, 82,3, իսկ ամենաչափաւ խոնավը յուլիսը՝ 66:

Հետևեալ աղիւսակն էլ ցոյց է տալիս տիրապետող քամիները և եղանակը (Տես երես 16):

Շ ու շ ի ք ա ղ ա ք ի կ լ ի մ ա ն

	Բարձրագույն թիվը (միլիմ. օդային)	Բարձրագույն		Ջերմությունը 8. լսող	Ջերմությունը			Համեմատական խոնավություն	Անոթաձև	Փամուռային զուգորդված (միլիմ. օդ.)	Նստողություն (ՕՇԱԽԻ)
		Maximum.	Minimum.		Maximum.	Minimum.	Min. ըստ տեղագրության				
Յունուար . . .	647,5	653,6	640,0	3,3	8,5	11,3	12,4	80,5	4,6	1,0	22,1
Փետրուար . . .	645,0	651,2	636,0	0,1	13,3	8,8	9,9	74,0	5,1	1,3	15,8
Մարտ . . .	644,0	650,8	636,9	2,7	16,7	5,1	7,2	78,0	6,7	1,3	51,2
Ապրիլ . . .	646,8	652,2	640,5	6,2	17,9	3,8	5,3	82,0	7,0	1,3	57,3
Մայիս . . .	648,1	652,7	642,4	11,9	21,4	5,2	2,8	78,3	5,9	1,3	111,6
Յունիս . . .	647,1	651,0	648,4	17,2	26,0	9,6	8,2	71,0	5,0	1,1	81,8
Յուլիս . . .	648,1	651,8	644,2	17,8	27,5	12,5	9,6	66,0	4,5	1,1	44,0
Օգոստոս . . .	648,5	653,6	644,2	20,0	27,5	12,9	10,3	66,3	3,4	1,1	22,0
Սեպտեմբեր . . .	649,1	652,4	642,5	14,1	24,8	5,7	4,4	80,7	4,7	1,0	44,4
Հոկտեմբեր . . .	650,8	656,3	644,8	9,9	19,2	2,7	0,6	82,3	8,9	0,9	61,2
Նոյեմբեր . . .	650,2	656,8	641,8	4,7	16,3	3,9	5,1	78,0	5,6	1,1	43,4
Դեկտեմբեր . . .	648,1	655,2	338,8	1,4	12,7	7,3	8,2	75,7	5,0	1,0	15,6
Ընդամենը . . .	7772,6	7840,1	7695,3	103,5	232,1	6,8	12,3	912,8	66,4	13,5	570,3
Միջին . . .	647,9	653,3	641,3	8,6	19,3	0,6	1,0	76,7	5,5	1,1	47,5

Ք ա մ ի ն ե ր																		Օ ր ե ր											
	Հանդարտ	N	NNE	NE	ENE	E	ESE	SE	SSE	S	SSW	SW	WSW	W	WNW	NW	NNW	Նստույց	Զին	Կարկուտ	Բանջարբեր- ունի (քրտն)	Մառախուղ	Փոթորիկ	Ուժղ. քամի	Երկինքը		Ջերմ.		
																									Պարզ	Բամպ.	Max. 0°	Min. 0°	
Յուն. .	51,6	12,3	5		7	1,6	12,6	0,3	1,6	2		1,0							8,6	8			13,0		1,6	13	9,3	16,6	27,0
Փետր.	48,6			1	1	3	11	7,3	1,3	0,6	4,6	1,0				3,0	0,3		5,6	6,6		0,6	7,0		3,3	6,3	6,6	7,0	22
Մարտ	52,0			2	3	6	18	0,3	4,0	1,0	3,3	2,0	0,6	0,3	1,0	0,3			12,0	10,3		2,6	16,0	1,6	3,6	2,6	12,6	4,3	16,0
Ապրիլ	42,3	4,0	3	4	5,6	3,3	15	4,3	4,3	1,3	4,3	1,3	1,0		1,0		1,3		16,6	8,6			19,0	1,6	2,0	2,0	13,3	2,0	5,6
Մայիս	41,6	2,0	2	8	13	6,3	14	5,3	1,3	1,0			0,6	0,3		0,3			17,3	3,0	2,6	1,3	11,3	11,0	1,6	2,3	8		
Յունիս	33,6		2	7,5	12	6,3	25	5,0	0,3	0,3	0,3			0,3		0,3			11,0		1,0	0,3	2,6	4,6	1,6	7	7,6		
Յուլիս	45,6	1	1		10,3	15	15	3,3	1,0	1,6				0,3		0,3			7,0				1,6	1,0	2,3	9,3	11		
Օգոստ	42,6	2		5	13,6	13	13,3	2,6	1,6	0,6	0,3								3,6		0,3		1,6	1,0	3,0	14,3	3,3		
Սեպտ.	51,6	1	4	3	7	6,6	6,3	3,6	8,0	3,6	0,3	0,3							7,3	0,3	0,3	0,6	8,6	3,0	0,3	9,0	8,3		
Հոկտ.	51,3			3,5	4,6	8,3	11,3	3,6	3,6	2,6		2,0							7,0	0,3	0,3	0,6	10,6	0,6		6,3	10		
Նոյեմբ.	48,6	4		5	2,3	3,3	14,0	5,6	0,6	1,3	2,6	5,0	0,3		1,3				7,9	4,0		0,3	11,3		2,3	5,3	9,3	2,0	6,6
Դեկտ.	49,6	5,5	13	9	4	5	6,6	5,3	1,6	1,3		0,6	0,3	0,3	0,6	1,0	2,0		5,6	5,3		0,3	11,0	0,3	2,3	7,3	8,3	6,6	21,6
Տարեկ	562,0	31,8	30,0	49	83,4	77,7	162,1	46,5	29,5	16,2	15,7	13,2	2,8	1,5	3,9	5,2	3,6		88,6	46,4	4,5	6,6	113,6	24,7	23,9	77,7	107,6		

Այս աղիւսակից էլ հետեւում է.

1. Քամիները ամենից շատ փչում են արեւելա-հարաւ-արեւելեան կողմից (162,1), ամենից շատ յունիս (25) և ամենից քիչ՝ սեպտեմբեր ամսին (6,3):

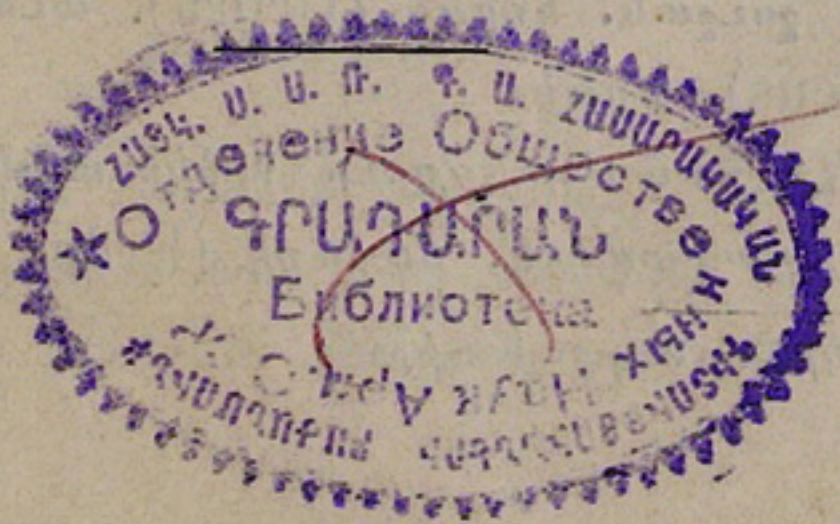
2. Սրանից յետոյ ամենից շատ փչում է արեւելա-հիւսիս-արեւելեան կողմից (83,3), ամենաշատը՝ օգոստոսին (13,6) և ամենաքիչը՝ փետրուարին (1):

3. Յետոյ արեւելեան կողմից (77,7), ամենաշատը՝ յունիսին (15) և ամենաքիչը՝ յունուարին (1,6):

4. Յետոյ արդէն հիւսիս-արեւելեան (49) և հիւսիսային (31,8) ու հիւսիս-հիւսիսարեւելեան (30) կողմերից:

5. Շուշին տարուայ ընթացքում միջին թուով 113,6 օր պատած է լինում մառախուղով, 107,6 օր էլ երկինքը ամպամած է լինում և միմիայն 77,7 օր պարզ է լինում: Ապրիլ, մանաւանդ մայիս և յունիս ամիսները անձրեւային են: Առաջին անգամ ձիւն գալիս է նոյեմբերին, թէև երբեմն պատահում է որ սեպտեմբերին և կամ հոկտեմբերին էլ մի մի անգամ գալիս է: Սակայն մինչև յունուար հազիւ իննը անգամ ձիւն է գալիս և միայն յունուարին և մանաւանդ մարտին, ինչպէս և՛ ապրիլին, Շուշին ծածկւում է ձիւնով: Սովորաբար մայիսին էլ 3 անգամ ձիւն է գալիս, այնպէս որ մինչև այս ամսի վերջը վառում են վառարանները: Այս ամիսը նաև սաստիկ փոթորկալից է (11), և ամենից աւելի այս ամսին է կարկուտ գալիս (2,6):

Գաւառի կլիման բաւական տաք է Շուշու կլիմայից, այնպէս որ խաղողը հեշտութեամբ հասնում է: Անհամեմատ տաք է Ամարասու գաշտը:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Վարանդայի բուսականութիւնը սաստիկ հարուստ է: Երկիրը ծածկուած է խիտ անտառներով, արտերով, այգիներով, պարտէզներով, և խոտաւէտ արօտներով: Անտառները բռնում են 19,280 դես. տեղ, ուր աճում են հետևեալ ծառերը. բելսի ^{*}). բոխի (Грабъ обыкновенный, Carpinus Betulus). բռշնի. թիքեռնի. թեղի (карагачъ, Ulmus campestris). լորի (filia Rubra). կաղնի (Quercus Macranthera). կիչի. կէչի—(береза, Betula). կոռեղի. կուղնենի. հացի (Fraxinus. ясень.) հաճարկի. հաճարի—(букъ, Fagus.)

Պտղատու վայրի ծառեր, որ գտնւում են միւսնոյն անտառներում. ճըռ-տանձի. ծտի-տանձի. ճըռ-խնձորի. զկռի (զղեարի), (шиповникъ, Mespilus.) սզնի—(боярышникъ, Cratesegus). սալորի (дикая слива, Prunus divericata). հունի—(кизилъ, cornus mascula.) տկողնի—(лещина—(лѣсной орѣхъ). corylus). ընկուզի (грецкій орѣхъ, inglans regia). իսկ հանդերում միայն մոխրատանձի և լկրթնի:

ԹՈՒՓԵՐ

Մացառներում և շամբերում. ցախաւելի կամ հոլմառկի. գերմասրի (земляная груша, Heliauthus tuberosus). թըբլի. տատասկ (чертово колючка, Paliurus aculeatus.) ծմակամոշ (մալինա—малина). սևամոշ (հանդերի մոշ—ежевника). մռամոշ (2—3 թիզ ցողուն ունեցող—клубника). գետամոշ (գետերի ափի մոշ—земляника). մասուրի (шиповникъ, Rosa esuina). կծրխուրի (барбазисъ, Berberis vulgaris). ցրդի. շուշան. եղինճ (Urtica). աւելուկ. շեպ (Rhapanus Rusticus). բոխի:

Ջրերի մէջ կամ մօտերքում ջրիկուտեմ (sium, F. Cresson). դադձ. ցրափափուկ. ճռճռուկ (Erva sativa):

^{*}) Սգտուել ենք «Արցախ»-ից:

Դաշտերում՝ շոմին (վայրի սպանախ—spinacea). տոմ-
բալան (գետնախնձորի նման է և միայն խորոված կարելի է
ուտել—Tuber). սամիթ (anethum).

ԻՆՔՆԱԲՈՅՍ ՈՒՏԵԼԻ ԿԱՆԱԶԵՂԻՆՆԵՐ

Ծմակներում լինում են՝ խազազ. կռմըզուկ. սմնդուկ.
ծմակթափան. սոկոն (սուռնկ): Հանդերում՝ ձներեկ (aspara-
gus). փիփերտ. խնջլոզ. շրիշ խնջլոզ. կնձմնձուկ. տըտըպա-
շար. ուտումտիտեմ (пастушья сумка, capsella). սիպեղ.
թարթանջուկ. պառաւապորտ. եզնաճակատ. գինազոխ:

ՎԱՅՐԻ ԾԱՂԻԿՆԵՐ

Ջրավարդ (մասուրի վարդ). ծմակավարդ. մանուշակ.
ձնծաղիկ. նովրուզ. խնձաղայ. նարկիզ. մշահամուկ (անթա-
ռամ ծաղիկ). նուռնուփար. հարսնածաղիկ (Papaver Rhoeas).
շուշան. միխակ. ձիւնածաղիկ. զամբաղ. լուածաղիկ. խնձոր-
ծաղիկ. կռոթնը (Lappa). արջաթանթուկ. տխտըկոռնը. ջը-
նավարուռնկ. սուտ եղինճ. կածուկ. բիլբիստրի. ագռաւի սո-
ղան. նրկարար. ալակիզ. բէանկի. պլանուկ (Conium Ma-
culatum).

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Վարանդայի կենդանիներից նշանաւոր են.

ՎԱՅՐԵՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Արջ. գայլ. աղուէս. չաղալ. գիշերի. առնէտ. սկիւռ.
մուկն. եղջերու. նապաստակ:

ԹՈՉՈՒՆՆԵՐ

Կաքաւ. հաւփալ. աղաւնի (աղուռնակ). տատրակ. լորա-
մարգի. չարթ. մոշահաւ կամ մշահաւ. որի (տուլաշ). ար-
տուտ. ս. Յակովբի թռչուն. ճնճղուկ. չլածիտ:

ԳԻՇԱԿԵՐ ԹՈՒՉՈՒՆՆԵՐ

Արծիւ. անգղ. բազէ 4 տեսակ. լելակ. ցին. ուրուր. չորթանագող. բու. հողմահար. գալլագուաւ. ագուաւ. կաչաղակ. ներկարար, ծառակուտկուտ (կտցահար). ճանճագող. չղջիկ. ձկնկուլ. ճայ. դուլ:

ԵՐԳԵՑԻԿ ԹՈՒՉՈՒՆՆԵՐ

Կու. կուկու. յոպոպ. լծի. բաբաճըզտ. չլածիտ. դեղձանիկ. զուզուան. ջրըպըզտպըզտ. չափարծակի. շիլոյշիլոյ. մըշահաւ:

ՉՈՒՈՂ ԹՈՒՉՈՒՆՆԵՐ

Կուուենկ. արագիլ. սասարք. սարեակ. ծիծեռնակ:

ՍՈՂՈՒՆ ԵՒ ԶԵՌՈՒՆ

Օձ. լօկ. քարաթոթոշ. կանաչ մողէս. մողէս. կրիայ. խեցգեաին. ոզնի. գորտ. կարիճ. իշախառանջ:

ՄԻՋԱՏՆԵՐ

Շանաճանճ. բոռ. ճախարակ. մշակ. փնթիռն. ճպուռն. մարախ. սևաճանճ. մեծ ճանճ. կանաչ ճանճ. ձիաճանճ. սլիճակ. լուսատտիկ. կետ. Աստծու կով. Աստծու եզն. զատիկ. ականջմտուկ. ոթես. մոշաթսի. ոսկեպղոջ. սարդ. թիթեռնիկ. աղօթարար (ուենի կանաչ գոյն և երկար ոտեր):

ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Կով. եզ. գոմէշ. ոչխար. այծ և խոզ: Էշ. ձի. ջորի. ուղտ:

ԸՆՏԱՆԻ ԹՈՒՉՈՒՆՆԵՐ

Հաւ. բադ. սագ. հնդկահաւ. աղաւնի:

ՀԱՆԳԵՐ

Վարանդայում դեռ ևս չեն սկսել հանքերը մշակել. միքանի տեղ նկատելի են պղնձի հանքեր, բայց ոչ ոք չի ձեռնարկում մշակելու: Այսպէս Թաղավարդ գիւղի մօտ կայ մի բլրակ, որից բղխում է Կարմիր ջուր անունով մի վտակ, որ իւր մէջ պարունակելով հանքային բաղադրութիւններ, խրմելու համար վնասակար է: Սա անցնում է մի խոր ձորով, որ կոչւում է Զուրաթանին կապ: Անցեալներում մի շուշեցի հայ ձեռնարկել էր այդ տեղի պղնձէ հանքերը մշակելու, բայց շուտով կիսակատար էր թողել:

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՋՐԵՐ

Բուն Վարանդայում նշանաւոր հանքային ջրեր չկան: Տեղացիները առաւելապէս օգտուում են «Թթու-ջրից», որ գրտնւում է Զանգեագուրում:

ԾՈՒԾԻ

Նախկին բերդ, իսկ այժմ քաղաք Շուշին տարածւում է 39°, 35' հիւսիսային լայնութեան և 64°, 25' արեւելեան երկարութեան տակ գտնուող մի լեռան գագաթին, որ ծովի մակերևոյթից 4373—5026 ոտ. բարձրութիւն ունի: Այս լեռը հարաւարեւմտեքից արեւելահիւսիս տարածուելով՝ հեռզհետէ ցածրանում է և ներքին մասում բաւական հարթ տարածութիւն կազմում, մինչդեռ հարաւարեւմտեան կողմում ձգւում է լեռան սեռը: Լեռան հարաւային կողմում տարածւում է մի անդնդախոր ձոր, որի միջով հոսում է Քարինտակի գետակը: Այս մասում լեռը սաստիկ ժայռոտ և ուղղահայեաց է: Նմանապէս և հիւսիսային կողմը մի խոր ձոր է, որի միջով հոսում է Ղայբալու գետակը, Քաղաքը Փանահխանի ժամանակ գլխաւորապէս հիւսիս և արեւելեան կողմ

ՇՈՒՇԵՑԻ ՀԱՅ ԿԻՆՆ ՈՒ ԻԻՐ ԹՈՒՐ

րից սլարսպած է եղել, որի երկու, Գանձակի և Երևանեան (արևմտեան) գոները դեռ ևս մնում են, ինչպէս և Գանձակի դրան վերև դրուած միքանի թնդանօթները: Ամբողջ քաղաքը բռնում է մօտաւորապէս 3 — 4 քառակուսի վերստ տարածութիւն, որը կտրատւում է միքանի մանր և երեք մեծ, հարաւից հիւսիս տարածուող ձորակներով, որոնց միջով հոսում է անձրևի ջուրը, տանելով իւր հետ քաղաքի անմաքրութիւնները:

Քաղաքը բաժանուած է երկու գլխաւոր մասի—Հայոց և Թուրքերի թաղ: Հայոց թաղը գտնւում է քաղաքի վերին մասում, թուրքերինը՝ ներքինում: Այս երկու թաղերը միմեանց հետ համեմատելիս պարզ նկատւում է, որ հայկականը աւելի կանոնաւոր փողոցներ ունի, և որ գլխաւորն է, անհամեմատ մաքուր է: Տների կողմից ևս, մինչդեռ հայկական թաղում գեղեցիկ, երկյարկանի տներ շատ կան, թուրքերի թաղում դրանց թիւը շատ քիչ է:

Ասացինք, թէ Հայոց թաղը մաքուր է, սակայն այս միայն համեմատական էր: Թաղի ամենալաւ մասում միայն կան փոքր ի շատէ լայն փողոցներ, միւս մասերում փողոցներ անգամ չկան, այլ ծուռ ու մուռ նեղ կաճաններ են: Գլխաւոր փողոցների վրայ թէև կան մայթեր, սակայն միայն մի արշին լայնութեան, իսկ փողոցի մէջ տեղը անկանոն քարերով քարած լինելով, սաստիկ խորդուբորդ է, այնպէս որ անվարժ այցելուն շատ դժուարանում է քայլել: Եւ այս է պատճառը, որ քաղաքում կառքեր չեն մանգալիս, որովհետև անիւները շատ շուտով փշրւում են:

Բացի դրանից, այս փողոցները սաստիկ կեղտոտ էլ են: Խանութպանը առանց ճնշուելու փողոց է շարժւում ձմերուկի, սեխի կեղևները և այլն: Ամառը մայիսի առաջ դարսած են լինում ձմերուկ և սեխ. անգործ մարդիկ հաւաքւում են սրանց շուրջը և միմեանց հետ գրազ գալիս, թէ ձմերուկը կարմիր է թէ սպիտակ, որքան է կշռւում, կամ կտրուած կտորի միջի կորիզները զոյգ են թէ կենդ, սեխը համեղ է թէ անհամ, յետոյ կտրում և ահագին աղմուկով

արտայայտելով իրենց յաղթանակը, հէնց տեղն ու տեղը ուտում և կեղեւները շաղ տալիս փողոցի մէջ տեղը: Պարզ է, որ այս հաւաքուած խմբերը կտրում են ճանապարհը և անցորդը ստիպուած է տասնեակ անգամ իջնել մայթից և փողոցի միջով գնալ: Պատահում էլ է, որ գիւղացիները կանգնեցնում են սալը փողոցի մէջ և եզներին կամ գոմէշներին մայթի վրայ խոտ տալիս: Դէպի փոստատուն տանող փողոցի վրայ, — ասենք, որ փողոցները գրուած անուն չունին, — երեսները դէպի մայթը դարձրած և շատ անգամ մայթը ամբողջապէս բռնած միշտ կանգնած են ջորիներ, էշեր, իրենց գլուխն անցկացրած պարկերի միջի դարմանը ծամելով: Հազուադէպ երևույթ չէ փողոցներում սատակած կենդանիների, հոտած թուռչու. մքլած պանրի պատահել:

Մի կողմից կեղտոտութիւնը, միւս կողմից սաստիկ ցեխը ստիպում են բնակիչներին տարուայ մեծ մասում կըրկնակօշիկ հագնելու:

Սրա վրայ աւելացրէք և՛ գիշերային մթութիւնը, որովհետև միայն գլխաւոր փողոցներում են լապտերներ վառւում (ընդամէնը 172) և այն էլ միմեանցից այնքան հեռու, որ շատ դժուար է առանց լապտերի ման գալ: Եւ այս է պատճառը, որ ծառաները լապտերը բռնած միշտ առաջնորդում են իրենց «աղաներին» և շատ անգամ անքուն յօրանջում կլուբի բակում, սպասելով՝ որ «աղաները» թղթախաղի սեղանից վերկենան, որպէսզի առաջնորդեն դէպի տուն:

Փողոցային տեսարաններից նշանաւոր է և այն, որ քաղաքի յետին մասերում կանայք մի կարպետ են ձգում փողոցի պատերի տակ, վերան նստում և գուլպայ գործելով, իլիկ ճախարակ մանելով զրոյց անում ու անց ու դարձ անողներին մտիկ տալիս:

Գլխաւոր փողոցների վրայ կան միքանի մեծ, լայն պատուհաններով և ահագին դռներով տներ, որոնց պատուհանները երկաթէ խիտ ցանցով պատած են և դռները ամուր կողպէքներ ունին: Յետին մասերում կան պարսպաւոր տներ, սակայն սրանց պատուհաններն էլ պատած են ցան-

ցերով: Տներ էլ կան, որոնց փողոցի վրայի պատերի մէջ գիւմամբ պատուհաններ չեն թողած: Այս բոլորը պարսկական բռնութիւնների ժամանակ տիրող տնտեսական կեանքի արդեւորութիւնն է, թէև այժմ էլ այնքան տապալուածութիւն չի տիրում:

ՇՈՒՇԵՏԻ ԱՅԱՆՆ ՈՒ ՀԱՐՍԸ

Ուրախակ է, որ տների առաջ փոքրիկ պարտէզներ կան, պտղատու ծառերով և երբ մի բարձր տեղից նայում են՝ այդ պարտէզները շատ լուր արդեւորութիւն են գործում:

Հայկական թաղի զբոս է կենդրոնում գտնուում է «Թոփ-խանա» կոչուած հրապարակը, որ մօտաւորապէս 250 ք. մ. տարածութիւն է բռնում: Սրա մէջ տեղում մի գեղեցիկ քէօս-

քի մէջ վազում է մի աղբիւր, որի ջուրը այլևս չի խմւում. սրա մօտ մի կողմում գտնւում է հասարակական կշիռը, միւս կողմում մրգավաճառների շարժական վրանները: Այս հրապարակը շուշեցիների տնտեսական և մտաւոր կեանքի կենդրոնն է. այստեղ է ծախւում գլխաւորապէս մթերքների ամենամեծ մասը: Այստեղ խռնուած են միմեանց՝ մարդը, ջրով կամ փայտով բարձած էշերը, ածուխ բարձած ջորիները ու ուղտերը, փայտակիր ձիաներն և այլն:

Այս փոքրիկ տարածութեան մէջ մինը միւսի կողքին դարսուած են ամեն տեսակ մթերքներ և ամառը ահագին քանակութամբ մրգեր և պտուղներ: Մարդիկ անդադար ձեռով ու ոտով անասուններին հրհրելով, ճանապարհ են բաց անում, անց ու դարձ անում և այս ու այն բանը գրնում: Պէտք է ներկայ լինիք սակարգութեան, որ տեսնէք թէ որքան երկար է տւում: Քանի անգամ գնորդը հեռանում և վերադառնում է, միջնորդներ է ուղարկում, ձեռք ձեռքի խփում, սուտ սուտ խոստումներ տալիս, ամօթալի կերպով գովում և պախարակում ապրանքը:

Հրապարակի նեղլիկ մայրների վրայ կանգնած քաղաքի բուրժուաներն խօսում են վաճառականութեան և ընթացիկ գործերի մասին: Մի փոքր ինչ տարիքաւորները նստած են խանութների սանդուղքների վրայ և առաւելապէս անցեալի մասին զրոյց անում: Պէտք է ասել, որ Շուշում *ռենտա* ունեցող անգործ մարդկանց թիւը փոքր չէ, և սրանք ամբողջ օրը այդտեղ են անցկացնում: Ղարադաղի բազմաթիւ մշակները (համբալ) վխտում են նրանց շուրջը, նրանց գրնածները տուն տանելու: Սակայն շատ անգամ հարուստ բուրժուան խնայում է մի երկու կոպէկը մշակին տալու, հանում է գրպանից ահագին գունաւոր թաշկինակը, առածը ածում մէջը և ծանր քայլերով ուղեւորւում դէպի տուն: Կիրակի և տօն օրերը այստեղ է լինում և՛ արհեստաւորների դասակարգը: Ինտիլիգենտ դասակարգն էլ, ուրիշ տեղ չունենալով, փոքրիկ պտույտից յետ, այստեղ է գալիս և խումբ խումբ կանգնած զանազան հարցերի մասին փիճում, բայց

այնպէս բարձր, որ բաւական հեռու կանգնողներն էլ կարող են ազատ կերպով լսել:

Մինչդեռ տղամարդիկ այստեղ են համախմբւում և միմեանց հետ տեսնւում, խօսում, կանայք էլ եկեղեցի են գրնում, ուր ամբողջ ժամասացութեան ժամանակ միմեանց հետ խօսում են, աղջիկ են ընտրում իրենց որդիների համար, զանազան բամբասանքներ անում և այլն: Իսկ սրանց չափահաս որդիները զրօսնում են եկեղեցու բակում, եկեղեցի եկող օրիորդներին զիտելով և քննադատելով:

Շուշում կայ չորս եկեղեցի և մի կուսանաց մենաստան: Բոլորից գեղեցիկն է Ղազանչեցւոց Ս. Փրկիչ մայր եկեղեցին: Սա նշանաւոր է և՛ ճարտարապետական տեսակէտից. սրա երկարութիւնն է 35, լայնութիւնը 23, իսկ բարձրութիւնը մօտ 35 մետր: Երևում է բիւզանդական ոճով. յատկազօծը խաչաձև է: Չորս քառանկիւնի, իւրաքանչիւր կողմը մի մի հատ լայն մատնէքով (cannelure), սիւնեքի վրայ բոլորում են ուժանական կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է կաթոլիկէն: Ունի 10 պտտուհան, իւրաքանչիւրը մի մետր լայնութեան և հինգ մետրը երկարութեան: Դռների բարձրում գտնուող պտտուհանները խաչաձև են: Դռները երեք են, որոնց առաջ շինուած են գեղեցիկ, բոլորաձև գաւիթներ, երեքական դռներով: Միջին դռների վերև կան մի մի սրբի ուղիէֆ պատկեր: Եկեղեցին ներքուստ բաւական փառահեղ է. խաչկալը բաւական գեղեցիկ: Չորս ահագին ջահ աւելի ևս փայլ են տալիս: Խորանների վրայ կայ նաև ուրիշ երկու խորան:

Ձանգադատունը գտնւում է եկեղեցու արևմտեան կողմում, փոքր ինչ հեռու. սա մի եռալարկ շինութիւն է, որի ստորին յարկի չորս անկիւններում կանգնեցրած են մի մի հրեշտակապետի քարէ արձան, որ չափից դուրս կոսիտ են շինուած: Գեղեցիկ է միայն միակտուր քարից շինուած շղթան:

Եկեղեցին սկսուած է 1868 թ. և աւարտուած 1887-ին:

Միւս երեք եկեղեցիներն ու կուսանաց մենաստանը ճարտարապետական տեսակէտից առանձին նշանակութիւն չունին:

Բացի եկեղեցիներից, մինչդեռ ուրիշ գաւառական հայ

քաղաքների, ինչպէս Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Աղէքսանդրապոլի, կանայք համախմբւում են բաղանիւններում, միմեանց հետ տեսնւում, ժամերով խօսում, աղջիկ ընտրում, շուշեցիները զրկուած են այսպիսի մի հասարակական և տ-

ՇՈՒՅՑԻ ԿԻՆԸ ՓՈՂՈՑՈՒՄ

ողջապահական տեսակէտից անհրաժեշտ տեղից, որովհետեւ ջուր չլինելու պատճառով՝ բաղանիւններ չկան։ Միմիայն մի թուրքի բաղանիք կայ, որ սաստիկ անմաքուր լինելու պատճառով հայերը չեն յաճախում։ Խեղճ մայրերը ստիպուած են ամէն շաբաթ օր տանը ջուր տաքացնել, փոքրերին լողացնել, իսկ մեծերի միայն գլուխները լուալ։

Սակայն շուշեցի բուրժուա և ինտելիգենտ կիներ ունի որպէս հաւաքատեղի քաղաքային կլուբն ու զբօսովայրը, իսկ արհեստաւորի կիներ՝ նահատակի գերեզմանը և մօտակայ ուխտատեղիները։

Քաղաքային կլուբը գտնւում է «Բոփխանի» կողքին, մի եռալարկանի գեղեցիկ շինութեան մէջ։ Այստեղ թէև կայ գրադարան և ընթերցարան, սակայն աւելի թղթախաղն է ընդունուած, քան թէ ընթերցանութիւնը։ Ձմեռը գրեթէ ամէն շաբաթ երեկոյ պարահանդէս է լինում, որի ընթացքում հայ կանայք և օրիորդներն աթոռների վրայ մեխուած մնում են և միայն մի քանի ռուսներ թոչկոտում են։ Սակայն երբեմն էլ մի քանի հայուհիներ հրաշայի կաքաւում են տեղական կաքաւները, սաղանդարների ներդաշնակութեամբ։

Քաղաքային զբոսավայրը գտնւում է արեւմտահարաւային կողմում, բլրի լանջին: Այստեղ ճեմելիները տեղաւորուած են և գեղեցիկ տեսարան պարզում ճեմողներին առջև: Ծառեր շատ քիչ կան: Երկու հովանոց և մի ամենատեղի բուսական կազմում են զբոսավայրի միակ դարձարանքը: Սակայն ամառը շաբաթը երկու անգամ անցնում է զինուորական երաժշտական խումբը առաւելապէս տեղական եղանակներ և գրաւում բազմաթիւ ամառանոց եկողներին այգտեղ:

Զբոսավայրի այգապէս անշուք լինելու պատճառն այն է, որ քաղաքը դուրի է ջրից. կայ միայն երկու աղբիւր քաղաքի մէջ, միւսները դուրս են և այն էլ բաւական հեռու, այնպէս որ ջրի մի իշաբեւը արժէ 10—20 կոպէկ: Լուացքի և այլ գործածութեան համար կան ջրհորներ, բայց առաւելապէս գործ է անւում անձրևի ջուրը, որ խողովակներով հաւաքւում լցւում է յատկապէս այդ նպատակով շինուած ջրի շտեմարանները և կամ ուղղակի թափւում մեծ տակառների մէջ: Առաջիկայ տարին միայն շնորհիւ տեղացի մի հարստի՝ պ. Թամիրեան՝ շուշեցիները կունենան մաքուր ջուր, որ գալիս է 18 վերստ հեռաւորութիւնից:

Հասարակ դաստիարակի զբոսավայր նահատակի ուխտատեղին գտնւում է Հին-Հանգստարանի ներքեւում: Սա Իբրահիմ խանի ժամանակ նահատակուած Անտոն անունով մի թիֆլիսեցու գերեզման է:

Թուրքաց թաղը կեդրոտութեան բուն է. բաւական է ասել, որ հայոց թաղի կեդրոտութիւնները կոյուղիներով հոսում են մինչև այս թաղը, իսկ այնտեղից անցնում են բացօթեայ արիւնրի միջով, տաքածելով սարսափելի դարձահոտութիւն: Թուրքերը միշտ հրաժարուել են կոյուղիներ շինել տալուց, չնայելով որ այդ արիւնրը անցնում են նոյն իսկ նրանց տների առջևից:

Այս թաղում նշանաւոր են՝ գլխաւոր մզկիթը, որ բաւական գեղեցիկ շինութիւն է, Մեհտի խանի բնակարանը,

ՄՈՂԼԱՆ ԱԶԱՆ ՏԱԼԻՍ

ուր Թաթմ ապրում է նրա աղջիկը, շահագործի և ուրիշ մեքանի հարուստ մարդկանց բնակարանները:

Այստեղ գտնուում է և՛ ռուսաց միակ եկեղեցին, որ ճարտարապետական տեսակետից ոչ մի արժէք չունի:

Մուշու բնակիչները գլխավորապէս հայեր և շիա մահմետական պարսիկներ են: Հայերը գաղթած են Արցախի Ծոշ և ուրիշ գիւղերից, Ղազանչիից, Ագուլիսից և Մեղրիից: Ընդամենը 18796 ար., 14456 իգ. 33252 երկու սեռից: Հայերի թիւն է 11637 ար., 8947 իգ. 20584 երկու սեռից: Թուրքերին՝ 7159 ար. և 5509 իգ.:

Վարչական կողմից Մուշին գաւառական քաղաք է, և պատկանում է Գանձակի նահանգին, ունի քաղաքապետութիւն, դռմա, և գաւառապետ: Կայ նաև հաշտարար դատարան, ոստիկանատուն և այլն:

Այստեղ է և՛ Ղարաբաղի Հայոց կոնսիստորիան իւր առաջնորդարանով, որ բացուած է 1830թ. Բաղդասար մետրապոլիտի օրով:

ՆՅԱՆԱԻՈՐ ԳԻՒՂԵՐԸ

ՉԱՆԱԽՉԻ ԿԱՄ ԱԻԵՏԱՐԱՆՈՑ

Մեղրեանիստ Չանախչի կամ Աւետարանոց գիւղը գրտնւում է Մուշուց դէպի արևելահատ, մօտ 17 վերստ հեռավորութեամբ: Սա տարածւում է մի փոքրիկ հարթութեան վրայ, որ կտրւում է հարաւային և արևելեան կողմում Քիրսայ գետի ձորակով, հիւսիս արևելեան կողմից՝ Հռիփսիմէի ձորով: Իսկ արևմտեան կողմում ընդհարւում է մի ժայռի, որ լեզուաձև տարածւում է մինչև Կուսանաց անապատը, որ գտնւում է Քիրս գետակի անմիջապէս ափին բարձրացող բլրակի վրայ: Այս ժայռը պարսպի հարաւարևմտեան դրունան մօտ ճեղքճեղքուելով կազմում է մի միջին քարանձաւ, որ «Քաջքատուն» է կոչւում:

Կուսանաց անապատի արևմտեան կողմից ձգւում է մի

Հաստ պարբնայ, որ շրջապատելիս է եղել ամբողջ գիւղը. այժմ կանգուն է միայն մի մասը և միքանի աշտարակներ:

Գիւղի հարաւային կողմում, անապատին մօտ, գտնւում է Մելիք Բաղու ապարանքը, որ բաղկացած է եղել միքանի «Ղարադամներից», ամբողջովին քարից շինուած: Այս սենեակները դեռևս կանգուն են և նրանց մէջ բնակուողներ կան, մինչդեռ նրանց վերնը իշխան Մատաթեանի շինած յարկը բոլորովին քանդուած է:

Արևմտեան կողմում, Ժալուի անմիջապէս ափին երբեմն կանգնած է եղել Մելիք Յիւսէին Ա. ապարանքը, որի առաջ բացւում է մի հիանալի տեսարան, և որը այժմ բոլորովին աւերակ է:

Իսկ հիւսիսային կողմում, պարսպին կից գտնւում է Մելիք Շահնազար Բ. ապարանքը կամ ամարանոցը, բաղկացած միքանի զարդամաններից և կամարակապ սենեակներից: Գլխաւոր դրան վրայ կայ հետևեալ արձանագրութիւնը... «Այս ամարաթս Մելիք Շահնազարի (Գ.) որդի Սէյին-բէկին, որ է այս շինութիւնս, որ շինել տուած շէնքն է թ. ՌՄԼԵ:

Մելիք Բաղի ապարանքի մօտ գտնւում է Մելիք Բաղու Ռժ թուին շինած Ս. Աստուածածնի եկեղեցին: Չորս անպաճոճ սիւների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ և ռոմանական կամարակապ ձեղուն, որի վրայ բարձրանում է մի փոքրիկ կաթուղիկէ: Եկեղեցին ունի մի աւագ և երկու փոքրիկ խորան, երկու էլ խորհրդարան, որոնց վերև կայ մի մի գաղտնի սենեակ, ուր պահւում են եկեղեցու թանգազին իրերը: Եկեղեցում կայ՝ 1) Կենաց փալտի մի մասը, մի արծաթեալ խաչի մէջ. 2) Թադէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալների մասունքները. և 3) Պանդալիան բժշկի մասունքը:

Գիւղից դէպի արևմտահարաւ գտնւում է հին գերեզմանատունը, ուր կան բազմաթիւ, ուշադրութեան արժանի տապանաքարեր, ուրիշքի պատկերներով ծածկուած:

Այժմ Չանախչին աւելի մի գիւղաքաղաքի է նման: Բազմաթիւ, գեղեցիկ և եւրոպական ճաշակով կահաւորուած

տները, բաւական վայելուչ խանութները բոլորովին կերպարանափոխում են գիւղի տեսքը: Գիւղում կան նաև մետաքսի երեք գործարաններ, որոնք ահագին ազդեցութիւն են ունեցել և ունին գիւղի տնտեսական և բարոյական վիճակի վրայ: Սա և՛ շուշեցիներին սիրելի ամառանոցն է:

Այժմեան բնակիչների թիւն է 265 տուն, 973 ար. 849 իգ. ընդամենը՝ 1822 հոգի:

Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, այգեգործութեամբ և առևտրով:

ՇՕՇՈՒ ԳԻՒՂ

Գտնուում է Շուշի քաղաքից դէպի արևելահարաւ, հազիւ 4 վերստ հեռաւորութեամբ մի բարձրավանդակի լանջի վրայ: Գիւղի հիւսիսային կողմում ձգւում է մի խոր ձոր, որի միջով հոսում է մի փոքրիկ վտակ, որ թափւում է Գարգարի մէջ: Գիւղը բաւական ընդարձակ տեղ է բռնում, և Շուշուց դէպի հիւսիս գտնուող գրեթէ բոլոր գիւղերի միակ ճանապարհն է դէպի քաղաքը: Գիւղում կալ մի, երկու կամարների վրայ հաստատուած եկեղեցի, ՌձԴ (1655) թուին շինուած: Բնակիչների շատ քիչ մասն է բնիկ, շատերին Մէլիք Բաղին է Սոթից բերել և բնակեցրել այստեղ. միքանի գերդաստան էլ Ջրաբերդից են եկել: Պարապում են երկրագործութեամբ. հողն արքունի է, սակաւ և անջրգի: Գիւղում կալ մի բաւական մեծ և գեղեցիկ մետաքսի գործարան, որ գործ է տալիս գիւղի կանանց և աղջիկներին:

Քաղաքի ազդեցութիւնը զգալի կերպով նկատուում է այս գիւղի վրայ: Տների մեծ մասն արդէն զարադամի վիճակից փոխարկուել է կանոնաւոր, երկյարկանի բնակարանների: Կան միքանի խանութ և մինչև անգամ մի իջևան:

Գիւղի հանդէպ, դէպի հիւսիս, ձորակի միւս ափի բարձրութեան վրայ կալ մի խաբխուլ եկեղեցի, որի արևմտեան լուսամուտի մէջ մի խաչքարի վրայ կալ հետևեալ արձանագրութիւնը. «ԹՎ. ՋԵ (1458) ես Ղուզ սարկաւադ գոյարեցի

(կանգնեցի) խաչս Ազիզա մաւր իմ: Եկեղեցու շուրջը մի ընդարձակ հանգստարան կայ, որի գերեզմանաքարերը ծածկուած են շատ հետաքրքիր ուլիէֆ պատկերներով:

ԿԻՒՆԻ ԶԱՐՏԱՐ

Կիւնի⁷ (Արեգդէմ) շարտարի երեք կողմից բոլորում են լեռներ և միայն հարաւ-արեւելեան կողմն է բաց: Հիւսիսային սարը կոչւում է Ղալին-խութ, ուր երբեմն կառուցուած է եղել մի ամրոց: Արեւմտեան կողմինը Ս. Եղիշայ կուսի անապատի սարն է: Գիւղի տները սփռուած են Ղալին-խութի լեռների լանջերին, իսկ գոմերն ու կալերն գտնւում են գէպի արեւելահարաւ, գիւղից մի վերստ հեռաւորութեամբ: Գրեթէ բոլոր տներին առաջ կան թթենու ծառեր, այնպէս որ համարեա ամբողջ գիւղը ծածկուած է ծառերի մէջ և շատ գեղեցիկ տեսարան ունի: Կանոնաւոր փողոցներ չկան: Տներն մեծ մասը երկու մասից են բաղկացած. հին դարադամից և նոր, եւրոպական ճաշակով շինուած սենեակներից: Կան և՛ բաւական թուով երկյարկանի մաքուր տներ: Այժմ այլ ևս հին դարադամի ձևով տներ չեն շինում:

Բուն գիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի, մինն էլ նոր շինում են կալերի մասում: Դպրոցական շէնք չկայ, թէև գոյութիւն ունէր ս. Գրիգորեան անունով մի ծխական միգոսեան ուսումնարան:

Օդը շատ առողջարար է, ջուրը, որ հայթհայթում են երեք աղբիւր, համեղ և մաքուր:

Գիւղի շուրջը տարածւում են այգիներ, ուր բուսնում են թթենիներ, խաղողի որթեր, տանձենիներ և խնձորենիներ:

Բնակիչները գաղթել են Խաչենու, Չարգախլու և Ագուլիս գիւղերից, ընդամենը՝ 243 տուն. 1046 արական, 896 իգական. 1942 երկու սեռի: Պարապում են երկրագործութեամբ. ամբողջ Վարանդայում սրանց ցորենը ամենից լաւն է համարւում, այգեստանութեամբ, քաշում են օղի և գինի և անտսնապահութեամբ:

ՍԱՐՈՒՇԷՆ

Համանուն լերան հարաւ արեւմտահայկաց լանջի վրայ, առանց կանոնաւոր փողոցների: Բակերում տնկուած են ծառեր, որ բաւական գեղեցկութիւն են տալիս գիւղին: Տների մեծ մասը զարադամ է, թէև կան և միքանի երկյարկանի գեղեցիկ տներ: Կայ և մի, Ամենափրկիչ տնունով, մի կամարի վրայ հաստատուած, թէ ներքուստ և թէ արտաքուստ գեղեցիկ եկեղեցի, որ ամբողջ Վարանդայի առաջնակարգ եկեղեցին է: Եկեղեցում գտնոււմ է Ու. թուին գրուած մի մագաղաթեայ աւետարան, որին ուխտ են գալիս գրեթէ բոլոր գիւղերից:

Կլիման ցուրտ է, որովհետև արեւմտեան կողմում բարձրացող Քիրս գագաթից շարունակ ցուրտ քամի է փչում, մանաւանդ ձմեռը: Ամառն էլ շատ հով է: Բնակիչները բընիկ են. 74 տուն, բոլորն էլ հայ լուսաւորչականներ. 348 ար. 261 իգ.: Պարագում են երկրագործութեամբ. հողն արքունի է: Բացի գիւղի շրջակայքի հողերը, ունին նաև Ամարասի մօտ հողեր: Այգիներ չունին, որովհետև ընդամէնը միայն երկու ագրիւր ունին:

Գիւղում կայ մի Հալոց եկեղեցական ծխական երկսեռ միդասեան դպրոց, որի շէնքը կառուցել է Գ. Ալմազեանն իւր ծախքով, և որ բաւական գեղեցիկ և յարմարաւոր է:

ՎԱՐԱՋԱԲՈՒՆ

Այս գիւղը տարածւում է Բողր-Խանի սարից սկիզբն առնող լեռնագոտու Գաւրախութի արեւելեան և Մատաղախութի հիւսիսային լանջերի վրայ: Առաջը տարածւում է մի փոքրիկ գաշտակ: Գիւղում կայ մի քարաշէն, բաւական գեղեցիկ եկեղեցի, և Ս. Գրիգորեան եկեղ. ծխական միդասեան դպրոցի բաւական յարմարաւոր շէնք: Բնակիչները Վարադազից են. ձերուհիներն ասում են թէ Քոչար տնունով մի հայ Վարադազի Բողր-խանին, նրա ժողովրդին սլատճառած նե-

ղութիւնների պատճառով, սպանում և փախչում, վերահաստատւում է այս գիւղը, ուր միայն Իբրահիմ խանի միրզաներն էին բնակւում:

Բնակիչներն այժմ 170 տուն են, 506 ար., 425 իգ.:

Պարապում են գլխաւորապէս այգեգործութեամբ, օղեհանութեամբ, գինեգործութեամբ, երկրագործութեամբ (հողը բէկական է) և անասնապահութեամբ:

Թուրքերը և ռուսները այս գիւղին Արանդամին անունըն են տալիս:

ՆՈՐ ԹԱՂԼԱՐ

Այս գիւղը Վարանդայի ամենաբազմամարդ գիւղն է և գտնւում է Շուշուց դէպի արևելահարաւ, Ղուղուշայ գետի ափին բարձրացող լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջին: Ասել ենք, որ այս լեռնաշղթան տարածւում է մինչև Քիրս գագաթը: Գիւղը թէև զուրկ է կանոնաւոր փողոցներից, սակայն տները բաւական գեղեցիկ են և զարդամաների թիւն տնհամեմատ փոքր: Կայ նաև մի եկեղեցի, չորս քահանաներով: Սուրբ Սահակեան միգասեան եկեղեցական ծխական գրպրոցը, որ ունի մի գեղեցիկ, գիւղացիների ծախքով շինուած, չէնք, այժմ փակ է:

Կլիման ցուրտ է: Շատ անգամ մշուշը պատում է ամբողջ շրջակայքը և զրկում անցորդին գեղեցիկ շրջակայքը գիտելու բաւականութիւնից:

Բնակիչները բոլորն էլ լուսաւորչական Հայեր են, 530 ծուխ, 1781 արակ., 1459 իգ. տեղափոխուած Հին Թաղարից: Պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և որովհետև հողը մեծ մասով աւազոտ, շատ քիչ և պակաս արդիւնաբեր է, ուստի և պարապում են նաև ածխագործութեամբ: Եւ պէտք է ասել, որ Շուշեցիների գործածած ածխի ամենամեծ մասը թաղլարեցիներն են հայթհայթում: Ամառը պարապում են և՛ թթենիների մշակութեամբ և օղեհանութեամբ:

Բնանալիր կենդանիներից թաղլարեցիները գլխաւորա-

պէս ջորիներ են պահում, երկիրը լեռնոտ լինելու պատճառով: Զիւնք շատ քիչ կան:

Թաղարի շուրջը կան նախկին գիւղերի աւերակներ. տյապէս՝ գէպի արեւելահիւսիս բարձրանում է Մար-Խաթունի (Մայր-Խաթուն) սարը, (4199 ոտ. բարձ.), որի վրայ գրտնուում են համանուն գիւղի աւերակները: Այստեղ կայ մի փոքրիկ մատուռ, Ռփֆ թուին շինուած և մի հանգստարան:

Թաղարի հարաւային կողմում, Ղուռու-չալի ձախ ափին գտնուում է իշխնեցէք, ալաինքն իշխանի գիւղատեղին. իսկ գէպի արեւմուտք՝ Հանգած եղջէ (եկեղեցի) անունով մի եկեղեցի, հանգստարան և գիւղատեղի:

ՆՅԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆԳԵՐԸ

ԱՄԱՐԱՍ

Ամարասը գտնուում է Շուշուց գէպի արեւելահարաւ 45 վերստ հեռաւորութեամբ, Մուղանի գաշտի մէջ, որ գալով ընդհարուում է Լուսաւորչի և Խաղեղի սարերին և կաղմում մի գեղեցիկ հովիտ, որի միջով հոսում է Ամարասու վտակը, սկիզբն առնելով շրջակայ գիւղերի աղբիւրներից:

Վանքը գետեղում է մի 94 մետր երկարութեան և 56 մետր 50 սանթիմ լայնութեան և 5 մետր բարձրութեան պարսպի մէջ, որի չորս անկիւններում բարձրանում են մի մի բուրգ. իսկ պարսպի մէջ կան հրացան արձակելու տեղեր:

Վանքը 23 մետր երկարութիւն, 12 մետր 50 սանթիմ լայնութիւն և 6 մետր բարձրութիւն ունի: Շինուած է 1858 թուին սրբատաշ մաքուր քարից:

Չորս քառանկիւնի անպատուանդան սիւների վրայ բուրում են ոսմանական կամարներ, որոնց լեռում է ոսմանական կամարակապ ձեղունքը: Արեւմտեան կողմի առաջին կամարների միջև բացւում է մի մետր արամագձով մի կլոր անցք, որի վրայ շինուած է մի փոքրիկ կաթուղիկէ, որ ծա-

ռալում է որպէս զանգակատուն: Ունի միայն մի դուռն ու մանական կամարով արևմտեան պատի մէջ, որի բարձրում նոյնպէս ռոմանական մի պատուհան: Հիւսիսային և հարաւային պատերի մէջ ևս բացւում են մեծ և լայն նոյն ձևի, երեքական պատուհաններ, ինչպէս և՛ մինն արևելեան պատում: Ունի միայն մի աւագ խորան և երկու խորհրդարան: Սեղանի առաջ կախուած է մի գեղեցիկ ջահ:

Ատեանի հիւսիսային կողմից 18 ոտ. սանդուղով իջնում են մի ստորերկրեայ 3 մետր 75 սանթիմէտր երկարութեան, մի մետր 90 ս. լայնութեան և $3\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան մի փոքրիկ վերապ. ուր ամփոփուած է Ս. Գրիգորիոս Աղուանից կաթողիկոսի նշխարները: Այս մատուռը բացի այժմեան դռնից ունեցել է և մի ուրիշ դուռն արևելեան կողմից, որ այժմ փակուած է:

Վանքի մէջ, հիւսիսային դասի մօտ, պատին կից գր. տնւում է մի բաւական գեղեցիկ գերեզմանաքար, որ ընկնում է մատուռի մէջ ամփոփուած Ս. Գրիգորիոսի նշխարների վրայ: Գերեզմանաքարը մի պատուանդանի վրայ դրուած դադաղաձև միաձուլ քար է, որի եզրները գեղեցիկ, շրջափակալ նաշխերով եզրափակուած են: Քարի երեսին քանդակուած է կաթողիկոսական թագ, գաւազան և խաչ, իսկ ներքեւում կալ հետևեալ տապանագիրը.

Տամբարան սրբոյն Գրիգորիոսի Աղուանից կաթողիկոսի թոռին սրբն Գրիգորի Լուսաւորչի Պարթևի:

Տապանաքարի երկու կողքին՝ ծնեալ յամի 218—322. օծեալ ՅԽ—340 եւ նահատակեալ ՅԽԸ—348 ի Սանստան թագաւորէն Մասգզթաց ՚ի Դըրըննդ. ընրեալ յԱմսարս սուրբ նշխարս ի ձեռն ձեռնաստմն սարկաւազաց նորին Արցախունի:

Արձանաքարս սրբոյն Գրիգորիոսի աշխատութեամբ ճարտարապետ Միքայէլ Տէր Խորայէլեանց Շուշեցոց ի յիշատակ կենդանեաց եւ նընջեցելոց իւրոց: ՚ի 1889 ամի 1 նոյեմբերի:

Գերեզմանաքարի կողքից մի փոքրիկ անցք է բացուած, որտեղից աղօթողներն հող են վերցնում և ուտում և կամ խառնում ջրի հետ և խմում:

Վանքի խորհրդարանում գրուած է Ս. Գրիգորիսի մասունքը արծաթէ ձեռքի մէջ ամփոփուած: Ժողովուրդը մատանիներ է անցկացրել մատերը և մի սաթից պատրաստուած ապարանջան գրել թիւը:

Պարսպին կից գտնուում են 24 կամարակապ, բաւական բարձր սենեակներ, որոնք կարօտ են մասնաւոր վերանորոգութեան: Այժմ հարաւային կողմում գտնուած երկրորդ լարի երեք սենեակը վերանորոգում են վանահօր բնակութեան համար: Կան նաև երկու ընդարձակ գոմ և երկու սենեակ ձիապանների համար:

Վանքի կալուածներն են.

- 1) Վարելահող՝ մօտ 300 դես.
- 2) Այգեհեղի՝ մօտ 340 դես.
- 3) Մի ջրաղաց:
- 4) 10 կով, մի ձի և մի աւանակ: Տարեկան եկամուտը հասնում է 700 ռ.

Վանքը այժմ պահպանում է մի վարդապետ:

Հ Ի Ր Հ Ե Ր

Գտնուում է Ամարասից գէպի հարաւ, համանուն լեռնագօտու հիւսիսային լանջի վրայ:

Այս գիւղում նշանաւոր է ս. Գրիգորիսի հոլակապ, սըրբատաշ քարերով շինուած եկեղեցին, որի երկարութիւնն է 19, լայնութիւնը 14, իսկ բարձրութիւնը՝ մօտ 8 մետր: Ձորս սիւնների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ և ռոմանական ձեղուն: Եկեղեցու ժողովրդեան կտնգնած տեղից բարձրանում է մի փոքրիկ գմբէթ: Եկեղեցու մէջ կալ մի սեղան և երկու խորան:

Եկեղեցու վրայ կան հետևեալ արձանագրութիւնները.

Սեղանի ժողովրդահայեաց երեսին.

Կամսան Աստուծոյ եւ Պետրոս Կաթողիկոս

Աղուանից սուրբ աթոռոյ Գանձասարայ՝ նորոգեալ սուրբ աթոռս Ամարասայ արհի եպիսկոպոսութեան քոյր նահանգի Վարձնուռ եւ Քոչիգու, քանգի փետեկտեալ եւ պատառեալ էին զվիճակ սորին արարեալ ըստ իւրաքանչիւր կամաց. իսկ միք զցանկ հայրենի նորոգեալ ժողովեցաք, նորոգեցաք զսիրելի աշակերտս մեր զտէր Բարսեղ արհի եպիսկոպոսն, որ եւ հրամայեցաք սմա շինել զեկեղեցի իմ Հովարան Ամարասայ, զոր եւ շինեալ կատ. րեաց ըստ մերում հրամանի յատուր տանի այլակերպութեանն Բրիտոսի. եւ աւրհնեցաք զսուրբ տաճարս անուանելով զսա սուրբ Գրիգորիս՝ քերելով ի նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի ամփոփեցաք երկրիս Վարանդուռ եւ Քոչիգու, զի եղիցի այս երկու աթոռս մի. Ով ոք զայս վիճակս քաժանել եւ զոք նստեցուցանել այլ տեղի, եթէ կաթուղիկոս իցէ կամ եպիսկոպոս Տէր զայնպիսին՝ նզովեալ եղիցի ՅԺԸ. հայրապետացն, ընդ խաչահանուացն դասեսցի. Յուդայի մասնակից եղիցի. Այս կտակ եւ արձանագիր յաւիտեան մնայ հաստատ:

Հարաւային գրան վրայ.

Ենորհօքն Բրիտոսի եւ Բարսեղ եպիսկոպոս աշակերտ Պետրոս կաթուղիկոսին եւ ծնողսն իմ՝ Աղայն եւ Գիւլազայն՝ ի զաւառէն Վարանդուռ, ի գեղջէ Գիլան՝ նորոգեալ պայծառացուցի զսուրբ աթոռս Ամարասայ, պարտօք շրջապատեցաք հանդերձ յոգնաթիւ սենեկօք, զեկեղեցիս շէնդացուցաք զարդուք, տուաք շինել զեկեղեցիս անուամբ Սրբոյն Գրիգորիսի Հովարան սուրբ աթոռոյն Ամարասայ, որ եւ մնան քերեալ ի նմանէ ամփոփեցաք աստ, իսկ հիմարեկեցաւ ՌՃԺԶ. թվին, կատարեցաւ ՌՃԻՆ-ին:

Հարաւալին խորանի գրան վրայ.

Ինք Հիրենքայ ճամիաթս տանտաւէր Ղաստմս, մեծ եւ փոքր ճանապարհի զլիսի տափին սկիզբն վախժ էր սուրբ Աստուածածնին. մեք եւս վախժ արարաք Սուրբ Գրիգորիսին. ով քակէ, նզովեալ եղիցի յԱստուծոյ:

Այ խորանի մէջ կան երկու գերեզմանաքարեր, որոնցից մեծի վրայ կալ հետեւեալ տապանադիրք.

Այս է տապան Հալլրասլետի, սրբազան մեծ վեհապետին
Տեառն Իսրայէլ Դիտասլետի, տանս Աղուանից հովուապետի.

Աջորդ սրբոյն Եղիշէի, աթոռակալ Գրիգորիսի.
Փառանգ մեծին Սիմէօնի, և թոռն պետին Ներսիսի,

Զի էր որդի մեծասեռի, իշխանացնեալ այն Ապրէսի,
ՌՄԾԷ Հալոց թուի, լուլիսի երեքն վախժանի.

Յիշման առցէ սո արժանի, ով ոք կարգալ հանգիպեսցի:

Արեմտեան գրան վրայ.

Եւ Պետրոս կաթողիկոս՝ աշակերտ Ղուկաս վարդապետին ետու շինել կաթողիկէս յիշատակ ինձ եւ աշակերտին իմոյ Բարսեղ եպիսկոպոսին. յիշեցէք ի Բրիստոս:

Աստուած աւրնէ Բոշիգու ժողովուրդն այն աւրնութեամբն, որ ոչ անցանէ. ձեռնառու եղեն կրին եւ քարին:

Զարութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ՚ի դառն եւ ՚ի նեղ ժամանակիս, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եկն մարախ եկեր զերկիրս Աղուանից եւ աւերեաց քաղում տեղիս ՚ի թագաւորութեան Շահ Սուլէմանին, պարոնութեան Միրզա Ղուլի քէլին եւ իշխանութեան երկրիս Վարանդու Մեքիք Բաղու որդի Մեքիք Շահնա-

զարին եւ օժանդակութեան Ուլանիսին եւ քահանայից եւ տանուտեարց, մեծամեծաց եւ փոքունց ամէն. թվին ՌՃԻԲ.

ԿՈՒՍԱՆԱՑ ԱՆԱՊԱՏ

«Կուսանաց անապատ» կոչուած վանքը գտնուում է Չանախչի գիւղի հարաւ արեւմտեան կողմում, մի փոքրիկ քրծի վրայ, որի եզրները լիզում է Քիրսայ գետակը և առջևում բարձրանում Քիրսի, Ղոնդիկի և Մաւասի սարերը, այնպէս որ անապատը իւր կոյսերին միշտ նուիրել է մի գեղեցիկ տեսարան: Անապատի արեւմտեան կողմից ձգւում է նախկին պարիսպը, որ գնում միանում է «Քաջբատուն» կոչուած ժայռին:

Դրան ճակատակալ քարի վրայի արձանագրութիւնը— «Եկեղեցիս թվ ՌԿԵ» — պարզում է եկեղեցու հիմնարկութեան ժամանակը: Իսկ Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանի այս գիւղում տեսած մի գեղեցկագիր Աւետարանի լիշատակարանը *) հաստատում է, որ վանքը շէնել են Գայիանէ և Հռիփսիմէ քոյրերը, Տէր Առաքելի աջակցութեամբ: Այս Աւետարանը ես չգտայ գիւղում, ով գիտէ ինչպէս է անհետացել:

Բայց աւանդութիւնը այս վանքի հիմնարկութիւնը Աղուանից թագաւոր Վաչագան Գ-ին է վերագրում, իբր թէ սա քրիստոնէութիւնը ուրանալուց յետոյ զոյացել, առանձնացել է այստեղ և իւր կեանքի մնացած օրերը աւետարան կորդալով է անցկացրել, որի համար և՛ գիւղը Աւետարանոց է կոչուել:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Աղա Մամադ-Նահի 1797 թուի արշաւանքի ժամանակ, զինուորները մտնում են այս վանքն աւերելու: Բոլոր կոյսերը փախչում են անտառը և թաք կենում, բացի մինից, որ մի փոքր ուշանում է իւր կիսատ աղօթքը վերջացնելու: Երբ նա գուրս է գալիս, նրա գլխին շողում է զինուորի սուրը, սակայն նա

*) Ճանապարհ. ի մեծն Հալաստան. Մասն Բ. եր. 246—47.

խոյս է տալիս և Աստուածամօր օգնութիւնը հայցելով՝ քարափից ցած ընկնում և աներևոյթ ուժի զօրութեամբ անվտանգ հասնում գետնին և թաք կենում անտառում: Այս արշաւանքի ժամանակ շատ թանգագին իրեղէնների հետ կենաց փալտի մի մասն ամփոփող մի արծաթապատ խաչ ևս զերի է տարւում, որ լետոյ, աւանդութեան ասելով՝ աղաւնի դարձած վերագառնում է վանքը ու նորից նախկին խաչի ձևն ստանում:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ ամէն տարի գառիկին մի այծեամ Աստուծո հրամանով գալիս էր այստեղ և մեկնում իւր վիզը՝ զոհուելու, սակայն լետոյ, մարդկանց մեղքի պատճառով՝ Աստուած դադարեցրեց այդ զոհը:

Կուսանաց անտառաւոր շինուած է տեղական տաշած քարից: Յատակագիծը խաչաձև է, 12 արշին երկարութեան, 8 արշին լայնութեան և 7 արշին բարձրութեան: Երկու բոլորովին հասարակ սիւնների վրայ բոլորում են աղեղնաձև կամարներ և կամարակապ ձեղուն, որ արտաքուստ եռանկիւնաձև է: Արեւմտեան կողմում բացւում է մի փոքրիկ դուռը, և վերեւում՝ երկու պատուհան: Հարաւային պատի մէջ ևս կայ երկու, իսկ արեւելեանի մէջ մի փոքրիկ պատուհան: Ունի մի սեղան, երկու խորան և մի աւաղան: Անապատի արեւմտեան կողմում կայ մի աղեղնաձև կամարակապ ձեղունով անսիւն գաւիթ՝ 6 մետր երկ. 9 մ. լայնութեան, իւրաքանչիւր պատին մի փոքրիկ պատուհանով: Սա եղած է Մելիք Շահնազարեանների իշխանական ցեղի դամբարանը: Այստեղ գտնւում են Մանուէլ վարդապետի, Մելիք Միրզայի, Մելիք Յիւսէինի, Մելիք Յովսէփի, սրանց կանանց և մայրապետի գերեզմանները:

Անապատի շուրջը ամուր պարսպով պատած է եղել, որի միայն հեռքերը կան, իսկ պարսպի ներսը եղել են շատ խրցեր՝ կույսերի բնակութեան համար:

Այժմ վանքը բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Թէ կուսանաց անապատում և թէ դուրսը գտնուած

Մեղիքների գերեզմանների տապանագրերից նշանաւոր են հետեւեալները.

Այս է տապան Մէլիք Շահնազարին (Գ)
Որ է որդի Մէլիք Յիւսէինին,
Արցախ գաւառաց իշխանին,
Վարանդու տիրապետողին,
Սա էր հայր Մէլիք Զիւմշիւտին,
Ըստ ոռւսաց պիկովնիկին,
Ազնիւ ոմն Հայոց ազգին,
Արի եւ քաջ զօրավարին
Խնդրեմ առնել զայս արժանին
Միոյ բերան հայր մեղային,
ՌՄԽ. Թվին (1792)

Այս է տապան Մեղիք Զիւմշուտին
. . . . Սա էր
Թոմն մեծասեռին
Ազնիւ Մէլիք Յիւսէյինին (Բ).
Խնդրեմ առնել զայս արժանին
Միոյ բերան հայր մեղային.
Թվ. ՌՄԿԱ. ապրիլի ԻԵ (1812)

Այս է տապան Մէլիք Զհանբաշխին
Իշխող Վարանդայ գաւառին.
Ազնիւ որդոյ Մէլիք Շահնազարին
Վախճանեցաւ 1822.

Մէլիք Խուդա՝) իշխող Վարանդայ
Թոմն ըստ մարմնոյ Մէլիք Զիւմշիւտայ,
Այս նորա տապան յորում մարմնով կայ,
Կենդանի հոգւով միշտ եւ յարակայ,
Ամաց քառասնից եւ սա յաշխարհէ

Ձերծ արդ գտանի յամէնայն չարէ.

Ձայս վէմ ետ շինել առն իւրում 'ի ձօն,

Ի պատիւ սորա կին սորին զգօն,

ԹՎ. ՌԻՄՁԲ. Էրս (1833):

ՂԵՒՈՆԴԻԼԱՆՅ ԱՆԱՊԱՏ ԿԱՄ ՂՈՆԴԻԼ

Սա մի փոքրիկ, անտաշ քարերով, առանց կամարի մի մաստուռ է ՂԱՌՆԳԵԱՆԵՅ անունով, շինուած արն բարձր սարի գագաթին, որ միայնակ բարձրանում է Աւետարանոց, Սարգսաշէն, Վերին Թաղավարդ և Մոշխմհատ գիւղերի կենտրոնում: Մատրան կից է մի գաւիթ: Անապատի դրան հիւսիսային սեմի վրայ գրուած է ՌԷՆ. իսկ գաւթի դրան վերև ՌԻՄԻԷ-ին լիշատակ է գաւիթս Չաքարիա, Յովսէփ և Մելքոն վարդապետացն:

Ծերունիները տեսել են գեր. Սարգիս եպ. Ջալալեանին, թէ ս. ՂԱՌՆԳ երկից տղգականները Վարանդայում պտտելով, նրա նշխարներից՝ գտել են և բերել ամփոփել արգտեղ և կառուցել եկեղեցի: Եկեղեցում կալ Ս. ՂԱՌՆԳի պատկերը, որ գեղարուեստական ոչ մի արժէք չունի:

Այս անապատում կան հ' տեւալ մասունքները.

1) Մասն Թաղէոսի առաքելոյն, մի արծաթեայ փոքրիկ խաչում:

2 և 3) Մասն Յովհաննու Մկրտչի, գետեղուած մի արծաթեայ փոքր և մի մեծ խաչում:

4) ՂԱՌՆԳԵԱՆԵՅ մասունք, մի արծաթի միջակ խաչում: Անապատի շուրջը պարիսպ է քաշուած, որի ներսում կան միքանի հին սենեակներ, որ արժւմ կիսաւեր են: Այժմ եղբայր Ժամհարեանները մի երկյարկանի գեղեցիկ բնակարան են շինում ուխտաւորների համար:

Պարսպի մէջ կան բաւական թուով գերեզմաններ:

Անապատումս բնակւում է իբրև պահապան մի քահանայ իւր ընտանիքով:

ԵՂԻՇԱՅ ԿՈՒՍԻ ԱՆԱՊԱՏ

Գտնուում է Շուշուց գէպի արեւելք, Սօս գիւղի, Լուսաւորչի սարի, Քերթ և Ղուզի ձարտար գիւղերի միջև բարձրացող բաւական բարձր սարի վրայ, ուր կան նաև թեղի և տխկի ծառեր:

Մենաստանը 16 մետր երկարութիւն, 9 մետր 75 սանտ. լայնութիւն և 5 մետր բարձրութիւն ունի: Երկու հասարակ սիւնի վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ և՛ կամարակապ ձեղուն, որի մէջտեղից բարձրանում է մի փոքրիկ կաթուղիկէ, որ ծառայելիս է եղել իբրև զանգակատուն: Մենաստանը շինուած է անտաշ որձաքարով: Մենաստանի մէջ կայ մի աւագ սեղան, երկու խորհրդարան, աւագան, չորս լուսամուտ և մի դուռն արևմտեան կողմից:

Աւագ խորանի տակ ամփոփուած է Ս. Եղիշէ կուսի նըշխարները, և բեմի մէջ կայ մի փոքրիկ խորանաձև բացուածք, որի մէջ կայ մի փոքրիկ, բայց շատ խորը ծակ, որ հաւանականօրէն հասնում է մինչև կուսի գերեզմանը: Հիւանդները աղօթելուց և մոմեր վառելուց յետոյ մի անմեղ երեսալի ձեռքը փաթաթում են շորերով և այդ նորանի մէջն են երկբարացնել տալիս: Առում են թէ միքանի բոպէից յետոյ հիւանդի ցաւած տեղին համապատասխանող մի ոսկր թռչում կանգնում է երեսալի թևին: Անմիջապէս վերցնում են այդ ոսկրը, ձգում ջրի մէջ և այդ ջրով լուանում հիւանդի ցաւող մասը, որ իսկոյն և եթ լուանում է:

Բեմի վրայ կայ մի քարեայ խաչկալ, որի հարաւային դրան երկու սիւնի վրայ դրուած է. «Յիշատակ է Համասուտսնց Միրզախանի օրդի Մանուէլ Վարդապետիս այս խաչկալս. եղբարքն իմ Պապան և Վանլալան, քորար իմ Գուլասմար, ենթադիհ, ծնողքն իմ Մխանոիմ, կողակից իմ Նազլու, օրդի իմ Հախնազար, Շահպատ, Սիրուն, Վաւմին, Մազրվանին և տատերն իմ Բաջուն, Դոստաշին, թվ. ՌժԴ.

Դրան ճակատի քարի վրայ՝ Կարողութեամբն ամենազօրին Աստուծոյ ես նուստ տէր Յոհան անձամբ տկար արե-

դայս և որդէդիր Փոքր տէր Յովանս շինեցաք սբ. զեկեղեցիս ըստ անուան Սրբուհոյ կուսին Եղիշէի՝ ի կաթուղիկոսութեան տեառն Երեմիայի և տանս Աղուանից որ ի մայր աթոռայն Գանձասարայ վասնորոյ յիշել ազաջեմք Հանգերձ ծնողովք մերովք ՌՆԻԴ.

Արևմտեան սլառի մէջ կան խաչաքարեր, որոնցից լուսամուտից վերև գտնուողի վրայ գրած է.

Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, ևս անարժան ուստայ Կարբելս շինեցի այս եկեղեցիս ի ձեռամբ իմով, ով կարգա մէկ բերան ողորմի ասէ. Խաչս յիշատակ է Պարբելիս և ծընողաց իմոց և զստերաց և որդոց իմոց:

ԲՈՒԻ ԵՂՑԷ (ԵԿԵՂԵՑԻ)

Հացի գիւղից գէսլի արևելք, փոքր ինչ հեռու մի սարի լանջին գտնուում են բազմաթիւ գերեզմաններ, երկու միմեանց մօտ գտնուող եկեղեցի, երկու մատուռ և երեք բեմ: Փողովուրդը այս բոլորին Բուի եղցէ անուան է տալիս:

Առաջին եկեղեցին գտնուում է բերան զազաթին, մի հարթութեան վրայ և ունի 7 մետր երկարութիւն, $7\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւն և 8 մետր բարձրութիւն: Շինուած է սպիտակ անասաջ քարով: Սիւներ չունի և կամարակապ է, առանց զըմբէթի, ունի մի նեղ աւազ սեղան և երկու խորհրդարան, որոնց գոները գեղեցիկ նշխերով և խաչերով եզրափակուած են: Զախ խորանը կիսով չափ քանդուած է: Սեղանի առաջ դրուած է մի քար, որի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը:

Թվին 2ԺԹ: ի տերութեան Տր Ստեփանոսի յև . . . սիսի (յեպիսկոպոսութեան ներսիսի)
ես Մխիթար որդի յս . . . կանգնեցի զխաչս:

Եկեղեցու մէջ կան բաւական թուով գերեզմաններ, որոնցից մինն ունի հետեւեալ տապանագիրը.

Այս է տապան Տր Եօհաննիսին որդի Տր Կարալետին. թվ. ՌՄՂԵ.

Բ. եկեղեցին առաջնի արևմտեան կողմումն է, երեք մե-

տըր հեռաւորութեամբ. երկարութիւնն է 6 մետր 50 ս., լայնութիւնը՝ 4 մետր 18 սանտ. և բարձրութիւնը՝ 7 մետր:

Արեւմտեան պատը գրեթէ ամբողջովին ծածկուած է խաչերով, միակ դռան շուրջը կան գեղեցիկ քանդակներ և կողքերին մի մի ուլիէֆ սիրամարգ, որոնց ձախի կողքում փորագրուած է.

*Զխաչենիկ վարդապետ սուրբ եկեղեցոյս
յաղաւթս յիշեցէք ի Զրիստոս:*

Բ. մատուռն գտնուում է լանջի ստորոտում. արեւմտեան պատի արտաքին երեսը խաչերով ծածկուած: Արդէն կիսաւեր է: Սրա դրան հիւսիսային սեմի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

*Չ. Շահէն վարդապետ եկեղեցոյս յիշեցէք ի Տէր
Պռան վերուում.*

*... քահանայ եւ եղբայր իմ Վարհամ եւ վարհայք ... ունաւիս շինեցաք զեկեղեցիս քաղում
աշխատանայ յեպիսկոպոսութեան Տէր Յովանիսին
եւ տէր Եսերսիսի յիշատակ հոգոց ազգաց եւ
ծնողաց մերոց, որք կարդայք յաղաւթս յիշեցէք
աշխատողք եկեղեցոյս:*

Ա. բեմն գտնուում է Բ մատուռից փոքր ինչ վերև: Բարձրութիւնն է 3 մետր 60 ս., լայնութիւնն է 3 մետր 25 ս., հաստութիւնը 1 մետր 83 սանտ.: Սրա արեւմտեան երեսին զետեղուած են խաչարձաններ, եզրափակուած գեղեցիկ նշխարով:

Բ. բեմը առաջնի հարաւային կողմումն է, իսկ Գ. փոքրը ինչ աւելի հեռու երկրորդից:

Այս բեմերի վրայ կան արձանագրութիւններ, բայց որովհետեւ բաւական եղծուած են, ամփոփ միտք չի գուրս գալիս: Միայն յայտնի է լինում որ առաջինը շինուած է ՆԱ, երրորդը ԶԺ թուին:

ԿԱՐՄԻՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ծովատեղ գիւղի մօտ մի բլրակի վրայ գտնուում է կարմիր եկեղեցին, որ Մելիք Փաշայեանները դամբարանն է եղած: Սա բաղկացած է մի փոքրիկ, անսիւն, կամարակալ եկեղեցուց և երեք ստորերկրեայ մատուռներից, որոնք միմեանց հետ հաղորդակցուում են փոքրիկ դռներով: Մատուռների, ինչպէս և՛ եկեղեցու մէջ կան զերեզմաններ, որոնց տապանաքարերը ահագին միասլաղաղ քառանկիւնի սև քարեր են, առանց մի որևիցէ գրութեան կամ քանդակի, որոնց ներքին կողմում կանգնացրած են միւսնոյն լալնութեան և մի սաժէն բարձրութեան խաչարձաններ, հրաշալի նշխերով եզրափակուած: Խաչերի ներքև կան տապանաքարեր:

Ա. մատրան ճակատակալ քարի վրայ կալ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

ԹՎ. ՌՃ. Դաւիթ եպիսկոպոս՝ յիշատակ է եկեղեցի վանքս որ լինի սա դամբարան ևւ շիրիմ մերոց նախնեաց:

Ա. մատրան խորանի հարաւային խաչի վրայ.

ԹՎ. ՌԼԻ. 'ի հայրապետութեան Դաւիթ, առաջնորդի Մէլիք Փաշիկ, Պետրոս եպիսկոպոս:

Բեմի խաչի վրայ.

Դաւիթ արեղայ կանգնեցի զխաչս Առան վարդապետի Տորոնեց... ևւ զիս իշա (յիշեա).

Խորանի հիւսիսային կողմի խաչքարի վրայ.

ԹՎ. ՌԻԻ. 'ի հայրապետութիւն Տէր Յովհաննիսի. առաջնորդութիւն Մելիք Փաշին. յանուն Աստուծոյ ևս Սահակ եպիսկոպոս կանգնեցի զխաչըս 'ի փրկութիւն եղբար իմոյ Դաւադրին, աղաւթըս յիշեցէր:

Բ. մատրան մի մեծ խաչի վրայ.

Այս է Սահակ եպիսկոպոսն, որ փոխեցաւ... միւս կողմի վրայ.

Անուամբն Աստուծոյ ևս Պետրոս եպիսկո-

պոս, Դաւիթ խան այսնս կանգնեցինք զխաչս
'ի փրկութիւն Սահակ եպիսկոպոսին, աղաւթեցէք:

Դ. մատրան մէջ մի խաչքարի վրայ.

Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ, ես Մելիք
Ասան կանգնեցի զխաչս 'ի փրկութիւն հօր իմոյ
Մէլիք Պապին եւ մաւր իմոյ խոնդի խաթունին,
ով որ յիշէք 'ի Տէր, յիշեսջիք առ Աստուած. թվ.
ՌԺԾ. ին:

Մի ուրիշ խաչի վրայ.

Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ ես Մէլիք
Աղամ որդի Մէլիք Պապին որդոյ Ծախիջանայ
թոռանն որդոյն թոմասին որդոյ մեծի իշխանին
Ասանայ կանգնեցաք զխաչս 'ի փրկութիւն նախ-
նեաց մերոց, ով որ երկրպագէք, յիշեցէք 'ի Տէր,
Աստուած զօնզ յիշէ:

Այլ խաչարձանի վրայ.

Շշխանութեան Թահմազին, հայրապետու-
թեան տեսանն Գրիգորիսի եւ առաջնորդութեան
ուխտիս Սահակայ եպիսկոպոսի. . .

Այս եկեղեցու շուրջը կան բազմաթիւ գերեզմաններ,
որոնց միջանիսի տապանաքարերը շատ գեղեցիկ են: Այստեղ
կայ և մի այլ, ուր Սարգիս Զալալեանի ասուլթեամբ ածուած
են սրից և սովից մեռածների դիակները:

ԲՈՂՐԻԱՆԻ ՎԱՆՔ

Գտնուում է համանուն սարի հարաւ արևելեան կողմում
ձգուող մի փոքր ձորակի ձախ լանջին, փոքրիկ հարթակի
վրայ: Երկարութիւնն է 9 մետր, լայնութիւնը՝ 5 մետր 60 ս.:
Եինուած է մի կամարի վրայ, անտաշ կաթնագոյն քարով, որ
ունի մի դուռն, երեք լուսամուտ և երկու խորհրդարան:

Վանքի շուրջը բոլորում է մի պարիսպ, որ ունի մի
դուռն: Պարսպի հարաւային և արևմտեան կողմերում ներ-
քուստ շինուած են բազմաթիւ խցեր միաբանների բնակու-

թեան համար, որոնք այժմ բոլորն էլ, բացի վանահօր սենեակից, կիսաւեր են:

ՄԱԻԱՍԻ ՎԱՆՔ

Մաւտս գիւղի մօտ, մի բարձր բլրի վրայ, որի արեւելեան և հիւսիսային կողմերում արձանանում են ահագին ժայռեր, միացած միմեանց հետ մի հաստ պարսպով, որի այժմ միայն հետքերն են մնում: Վանքը կառուցուած է երկու սիւների վրայ. խորանի տակ կայ չորս գերեզմանաձև շիրիմ: Պարսպի մէջ եղած են խցեր, միաբանների համար, բայց այժմ բոլորն էլ աւերակ են: Այս վանքը և իւր շիրիմները մեծ ուխտատեղի են համարւում:

ՇՕՇԿԱՅ ՎԱՆՔ

Խաչմաչ և Մամնայ գիւղերի միջև տարածուող լեռնագոտու զազաթին (4669 ոտ.) է գտնուում: Մի կամարի վրայ հաստատուած 9 մետր երկ. և 6 մետր լայնութեան վանք է, որ ունի մի սեղան, երեք լուսամուտ և մի դուռն արեւմտեան կողմից: Դաւթում կան միջանի ծառեր, որ սուրբ են համարւում:

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԲԵՐԴԵՐԸ

ՂԱՂԱԼԱ (ԱՂԱԿԱՅ ԲԵՐԴ)

Համանուն գիւղից դէպի հիւսիս բարձրանում է մի լեռ, որի արեւելեան մասում տարածւում է մի ընդարձակ դաշտավայր, հիւսիսային կողմում հազիւ մի վերստ հեռաւորութեամբ ցցւում է Քարին-կտուր սարը, արեւմտեան կողմում Մեծ Նահատակի և Սառչաքար, իսկ հարաւայինում Փոքր Նահատակի և Փլեկի սարերը, որոնք փոքր ինչ աւելի բարձր են սրանից:

Այս սարի հիւսիսային և արևմտեան կողմերը ուղղա-
հայեաց ժայռեր են, իսկ արևելեան և հարավային կողմերը
զառիվայրեր: Ահա այս սարի վրայ է գտնուում Ղըրզղալան:

Նկատելի է, որ մի հաստ պարիսպ և մի խոր խրամ
բոլորելիս են եղել այս սարի շուրջը: Լեռան գագաթին նույն-
պէս նկատուում է մի պարիսպ, հետևապէս և կարելի է են-
թադրել, որ միջնաբերդ էլ է եղել: Բերդի արևմտեան լան-
ջին կան երեք աւազան, գտնուած փողրանքները ցոյց են
տալիս, որ ջուրը բերուած է եղել Փլեկի սարից: Միջնաբեր-
դի մէջ նկատելի են ստորերկրեայ շինութիւններ:

Մի գիւղացի ինձ ցոյց տուեց մի ըրոնգեայ թուր, որ
գտել էր բերդի ստորոտում մի գերեզմանի միջից: Ցաւալի
էր, որ գիւղացին թուրը ոսկեայ կարծելով՝ կտոր կտոր էր
արել, մաս մաս ծախելու համար:

ՂԱԼԻՆ - ԽՈՒԹ

Այսպէս կոչուում է այն սարը, որ բարձրանում է Կիշու,
Մշկապատի և Կիւնի ձարտարի միջև, և որ ունի 3735 ոտ.
բարձրութիւն: Սրա հարավային և արևմտեան կողմերն ան-
մերձենալի քերծեր են, իսկ արևելեան և հիւսիսային կող-
մերում տարածուած է եղել մի ամուր պարիսպ, թէև ա-
ռանց աշտարակների, որի միայն հիմքերն են մնացել: Կան
միջանի ջրաւաղաններ և հիւսիսային պարսպի ստորոտում
մի անուշահամ աղբիւր:

ԲՐԴԱՀՈՆՁԻՆ ՂԱԼԱ

Ներքին Թաղավարդի արևելեան կողմում բոլորովին
առանձնացած կանգնած է 3300 ոտնաչափ բարձրութեան
մի սար, որի արևելեան, հարավային և արևմտեան կողմերն
ահադին ժայռեր են, իսկ հիւսիսային կողմը սաստիկ զառի-
վայր: Այս կողմում, ժայռից ժայռ ձգուում է կրկնապարիսպ,
որի արտաքինն ունի և՛ աշտարակներ: Ահա՛ այս է Բրդա-

Հոնչին կամ Բրդատունչ դալան, որ միայն մի դուռն ունի արևելեան կողմից: Լեռան զազաթին գտնուում է և՛ մի միջնաբերդ, ուր կան բնակարանների հետքեր: Կան միջքանի ավերակ և ջրի աւազաններ: Բերդի մէջ ոչ մի աղբիւր չկայ, միայն արևելեան ստորոտում բղխում է մի աղբիւր, որ հաւանականօրէն ջուր է մատակարարելիս եղել ընդդին: Այժմ բերդը ամբողջովին ծածկուած է խիտ անտառի մէջ *):

Ե. Լ.

*) Իմ ճանապարհորդութեան ժամանակ ուղեցոյց եմ ունեցել Գեր. Մակար եպ. Բարխուդարեանի «Արցախը», որ բաւական նըպաստել է ինձ, մանաւանդ այժանագրութիւնները ընդօրինակելիս: